

УДК 343.72

Леонід Курята,*аспірант кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА

Стаття присвячена дослідженню основних криміналістичних положень щодо механізму вчинення шахрайства. У статті проаналізовані можливості комплексного підходу до вивчення елементів-носіїв криміналістично значущої інформації у розслідуванні шахрайства, які дозволяють виокремити певні особливості щодо проведення слідчих (розшукових) дій. У висновку автором запропоновані ключові положення для подальшого розроблення методики розслідування шахрайства.

Ключові слова: розслідування шахрайства, слідчі (розшукові) дії, спосіб злочину, характеристика особи потерпілого.

Постановка проблеми. Власність являє собою складну та багатогранну категорію, якою охоплюються економічні, соціальні, правові, політичні, національні, морально-етичні, релігійні, тобто майже всі сфери суспільних відносин. Водночас зазначеній категорії відведено центральне місце в економічній системі, яка, своєю чергою, зумовлює певні закономірності якісного динамічного розвитку та функціонування будь-якої держави. Разом із тим держава з часу свого існування захищає власність, використовуючи інститути цивільно-процесуального та кримінально-процесуального права, забезпечуючи тим самим базис для розвитку економічних інституцій.

Упродовж останніх десятиліть ми можемо спостерігати певні процеси щодо демократизації законодавства, які призвели до збільшення кількості злочинів проти власності та появи якісно нових форм злочинної діяльності у сфері економіки. Крім того, до об'єктивних причин погіршення криміногенної ситуації у цій сфері можемо віднести ряд таких факторів, як: послаблення державного контролю у сфері економіки; підвищення рівня корупції; маскування злочинцями своїх неправомірних дій під цивільно-правові відносини; нестабільна економічна ситуація; складні правила ведення підприємницької діяльності; постійне оновлення нормативної бази у сфері фінансово-господарської діяльності; загострення соціально-економічних проблем та складна політична ситуація в державі.

Враховуючи викладене, дедалі частішими є факти виявлення непоодиноких шахрайських дій у різних сферах, а проблема боротьби із шахрайством є однією з найбільш актуальних у сучасних умовах.

Зусиллями багатьох вчених, представників різних галузей права, здійснено колосальний внесок у розробку методологічних та практичних засад боротьби із шахрайствами, які слугували теоретичним підґрунтям проведеного дослідження. Актуальні аспекти, пов'язані з методикою розслідування шахрайства, висвітлені у роботах С. М. Астапкиної, В. П. Бахіна, Д. В. Березіна, А. Ф. Волобуєва, О. В. Волохової, В. І. Гаєнка, М. Ф. Галагузи, В. Ю. Голубовського, В. М. Єгошина, О. В. Журавльова, В. В. Колесникова, О. Н. Колісниченка, В. П. Лаврова, В. Д. Ларичева, О. І. Лученка, Г. А. Матусовський, О. С. Овчинського, В. І. Отряхіна, Т. А. Пазинич, М. В. Салтевського, Р. С. Сатуєва, Г. М. Спіріна, К. В. Суркова, Є. П. Фірсова, С. С. Чернявського, С. Ю. Шарова, В. Ю. Шепітька, П. С. Яні та інших.

Відомо, що на ефективність та якість розслідування будь-якого злочину впливають різні фактори зовнішнього та внутрішнього характеру, які, як правило, пов'язані з обсягом інформації, якою володіє слідчий на початковому етапі розслідування, слідчою ситуацією, яка склалася, досвідом роботи слідчого та інших працівників поліції, які супроводжують кримінальне провадження за певним фактом злочинної діяльності, тощо. Водночас ще одним фактором, який також суттєво впливає на проблему продуктивності досудового розслідування конкретного виду злочину, по суті, є «життєздатність» тієї чи іншої норми кримінального права, тобто правильна конструкція складу злочину, сформульованого в певній нормі, яка визначає можливість її правильного застосування. Тобто спостерігаємо залежність результативності протидії злочинності від якості методики їх розслідування, яка, своєю чергою,

є пропорційно залежною від повноти та всебічності інформаційної конструкції складу злочину відповідної норми кримінального законодавства.

Метою статті є вивчення сучасних теоретичних положень криміналістики, кримінального права, кримінального процесу, психології, об'єктом яких є «шахрайство», а також дослідження актуальних проблем, пов'язаних із зазначеним видом злочину, з метою створення на підставі узагальненої інформації комплексного підходу для подальшого розроблення тактичних прийомів і рекомендацій щодо проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування шахрайства і впровадження їх у практичну діяльність.

Виклад основної проблеми. Специфічною особливістю шахрайства, з криміналістичної точки зору, яка суттєво вирізняє зазначений вид злочину від інших злочинів проти власності, є саме різноманітність форм та способів, у яких він проявляється. Обстановка скоєння злочину та обставини, які супроводжують дії злочинця після досягнення злочинної мети, здебільшого залишаються схожими на правові відносини, які не мають кримінального характеру, що не дозволяє потерпілому відразу відреагувати на ситуацію і призводить до втрати слідової інформації. А переконання потерпілого у добровільності тих чи інших дій призводить до латентності таких злочинів.

Шахрайство полягає у протиправному заволодінні чужим майном або придбанні права на майно шляхом обману потерпілого чи зловживання його довірою і відзначається тим, що особа, у віданні або під охороною якої знаходиться майно, сама передає таке майно винному, вважаючи, що останній має право на нього. Особливістю шахрайства є те, що шахрай викликає у потерпілого спонукання, бажання передати йому майно чи уступити право на майно. Введений в оману, потерпілий сам добровільно передає винному майно чи право на нього.

Великий тлумачний словник сучасної української мови поняттям «шахрай» та «шахрайство» надає такі визначення: «Шахрай – хитра, спритна й нечесна вчинках людина // Дрібний злодій» [2, с. 1615]; «Шахрайство – 1. Хитрий і спритний обман; крутість, ошуканство. 2. Заволодіння індивідуальним майном громадян або набуття права на майно шляхом обману чи зловживання довірою» [2, с. 1615]. У Словнику російської мови С. І. Ожегова поняття «шахрайство» визначається таким чином: «Мошенничество – обман, неблагоприятные

жульнические действия с корыстными целями» [4, с. 312].

Етимологічне значення терміна «шахрайство» є неоднозначним і відрізняється за змістом та обсягом, а також може використовуватись у різних аспектах. З усіх запропонованих семантичних тлумачень ми все ж звертаємось до визначення, закріпленого у ст. 190 КК України, відповідно до якого шахрайство являє собою суспільно небезпечне та кримінально каране діяння, сутність якого полягає у заволодінні чужим майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

Зі змісту самої норми вбачається, що у диспозиції законодавцем вже закладені типові способи скоєння даного злочину, а саме обман та зловживання довірою. У п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» зазначено, що «обман (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин) чи зловживання довірою (недобросовісне використання довіри потерпілого) при шахрайстві застосовується винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість у вигідності чи обов'язковості передачі їй майна або права на майно. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільна передача потерпілим майна чи права на майно» [5, с. 425].

З метою всебічного дослідження сучасних шахрайських проявів необхідно з'ясувати семантику понять «обман» та «зловживання довірою» та їх різновиди.

Обман можливо розглядати як твердження, що не є істинним; як умисну чи неумисну діяльність щодо введення в оману, тобто як процес маніпулювання інформацією або як навмисну передачу фактичної і емоційної інформації (вербально або невербально) з метою створення або підтримки в іншій людині переконання, яке сама особа вважає таким, що не відповідає істині.

Разом із тим під час розслідування слідчий повинен враховувати, що шахрайство є умисним злочином, а в разі відсутності в особи умислу в процесі маніпулювання інформацією її дії неможливо буде кваліфікувати за ст. 190 КК України. Тобто фактично визначення даного аспекту можна віднести до обставини, яка підлягає обов'язковому встановленню в процесі допиту.

До типових способів введення в оману, на думку автора, належать:

– маніпулювання якістю інформації, тобто фальшування деяких фактів або навмисне укривання істини;

- маніпулювання кількістю інформації, тобто укриття частини правди або паралельне подання не існуючих та існуючих фактів як істини;
- повідомлення двозначної або неконкретизованої інформації;
- умовчування – повне приховування правди;
- спотворення – навмисне повідомлення помилкової інформації.

Слід зазначити, що під час вчинення шахрайських дій злочинець може не обмежуватись у виборі лише однією тактикою обману, а залежно від ситуації використовувати декілька різних способів.

Свою чергою, викриття конкретного способу обману, який використовував злочинець, дозволить слідчому сформулювати перелік питань, на які необхідно отримати відповіді під час допиту, передбачити конфліктні та несприятливі ситуації, а також вибрати правильні тактичні прийоми для встановлення об'єктивної істини.

Зловживання довірою – ще один типовий спосіб вчинення шахрайства. Зловживання довірою завжди ґрунтується на стосунках довіри, які виникають між суб'єктами соціального життя і являють собою специфічний різновид соціального зв'язку в системі суспільних відносин. Довіра є частиною людської діяльності, вона виникає як «засіб» спільної діяльності індивідів і є реакцією на ті чи інші аспекти їхньої поведінки [7, с. 57-58, 68, 69].

Термін «довіра» здебільшого використовується як соціологічна та психологічна категорія для позначення відкритих, позитивних взаємин між людьми (сторонами довіри), що відображають упевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з якою довіряючий знаходиться в тих чи інших стосунках, що базується на його досвіді. Тобто це певне передбачення можливих наслідків, засноване на знаннях та досвіді особи.

Зловживання довірою (на рівні родового поняття про нього) як спосіб вчинення злочину становить собою використання правомірно наданих винному повноважень, зумовлених фактичними підставами, що засновуються на вільному волевиявленні сторін, де обсяг, форма надання (отримання), результати реалізації повноважень визначаються їх угодою / юридичними підставами / мають упорядкований зміст і форму, певні юридичні підстави їх виникнення і тому, по суті, становлять специфічний вид правовідносин, й особливим характером відносин довіри на шкоду довірителеві (чи [і] третім особам) та всупереч його волі [1, с. 21].

Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину завжди становить собою виконавчу

своєрідність (операціональний аспект) такої дії винного, що зводиться до використання відносин довіри. Особливості (різновиди) зловживання довірою зумовлені і суттєво залежать від характеру і виду відносин довіри, що складаються між довірителем і повірником.

Водночас необхідно зазначити, що криміналістичне розуміння способу скоєння злочину відрізняється від його кримінально-правового тлумачення, і насамперед це обумовлено різними об'єктами дослідження та завданнями, на які вони спрямовані. У криміналістичному аспекті спосіб скоєння злочину охоплює ознаки, що не мають кримінально-правового значення, але відіграють важливу роль для пошуку слідів та встановлення інших обставин.

На думку автора, перераховані типові способи вчинення шахрайства, які закріплені законодавцем у ст. 190 КК України, є базовими, вихідними для побудови класифікаційної структури їх різновидів залежно від певного критерію (сфера використання характеристики особи злочинця, використуванні знаряддя та засоби, тощо), який використовується для дослідження таких протиправних дій, та подальшого розроблення методів їх виявлення та документування.

Розслідування шахрайств є надзвичайно складним процесом, оскільки, з одного боку, такі злочини вчинюються професійно підготовленими людьми, котрі мають високий інтелект, необхідні знаряддя та засоби для забезпечення скоєння злочину, можливості для реалізації своїх злочинних намірів, вживають заходи щодо протидії розслідуванню; з іншого – рівень професійності слідчих залишається низьким, впровадження в практику сучасних форм і методів боротьби зі злочинцями зазначеної категорії відбувається доволі повільно та не відповідає умовам сьогодення.

Висновок.

Враховуючи викладене, можемо дійти висновку, що шахрайство помітно відрізняється від інших корисливих злочинів, насамперед, специфічним способом вчинення, який передбачає активну участь у механізмі злочину не лише самого суб'єкта злочину, але і його жертви, без відповідної поведінки якої шахрайство було б неможливим. При цьому, хоча суспільна небезпека шахрайства, як й інших майнових злочинів, полягає у заподіянні майнової шкоди, основним змістом злочинних дій тут, як правило, виступає непрямий інформаційний (викривлення реальності в уяві, омана, використання довір'я), а не, наприклад, прямий фізичний чи психічний вплив на постраждалого, його майнову суб'єктність.

Наведені положення, звичайно, не вичерпують усіх нюансів механізму вчинення шахрайства, але можуть слугувати, на наш погляд, вихідними для подальшого розроблення відповідної осучасненої методики розслідування.

Список використаних джерел:

1. Анісімов Г. М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Г. М. Анісімов ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 20 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2007.
3. Ємельянов М. В. Поняття та види шахрайства за кримінальним кодексом України / М. В. Ємельянов // Психологія і суспільство. – 2011. – № 6 / 2011. – С. 164-168.
4. Ожегов С. І. Словарь русского языка : ок. 57000 слов / под ред. Н. Ю. Шведовой. – 17-е изд., стереотип. – М., 1985.
5. Про судову практику у справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973 – 2011 рр.): станом на 26 вересня 2011 р. / упоряд.: Ю.М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. – Х., 2011. – С. 419-430.
6. Протидія економічній злочинності / Орлов П. І., Волобуєв А. Ф., Осика І. М., Степанюк Р. Л., Зарецька І. М., Едвард Картер, Річард Ворнер). – Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с.
7. Селигмен Адам. Проблема доверия / Адам Селигмен ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
8. Шепитько В. Ю. Криминалистика : учебник / В. Ю. Шепитько. – Х.: Одиссей, 2003. – 352 с.

Стаття посвячена дослідженню основних криміналістических положень о механізмі совершення мошенничества. В статті проанализовані можливості комплексного підходу к изучению элементов – носителей криміналістически значимой информации при расследовании мошенничества, которые позволяют выделить определенные особенности проведения следственных (розыскных) действий. В заключении автором предложены ключевые положения для дальнейшей разработки методики расследования мошенничества.

Ключевые слова: расследование мошенничества, следственные (розыскные) действия, способ преступления, характеристика личности потерпевшего.

The article is devoted to the study of the basic forensic provisions concerning the mechanism of committing fraud. The article analyzes the possibilities of an integrated approach to the study of carriers of criminologically meaningful information in the investigation of fraud, which allows to distinguish certain features in conducting investigative (search) actions. In conclusion, the author proposes key provisions for the further development of fraud detection techniques.

Key words: investigation of fraud, investigative (search) actions, way of crime, description of the victim's person.